

Mokslinis gyvenimas

„KOVO 11-OJI ISTORINIŲ TYRIMŲ AKIRAČIUOSE“: MOKSLINĖ KONFERENCIJA IR MINTYS PO JOS

Pati naujausia Lietuvos istorija iki šiol daugiau istorikų dėmesio nesulaukė. Atgimimo, kurio viršūne tapo Kovo 11-oji, istorija – taip pat. Nors ir buvo surengta ne viena konferencija, išleista keletas knygų, iki šiol jo istorijoje dar labai daug baltų dėmių. Netgi susidaro įspūdis, jog už tos žinomų faktų gausos slepiasi tikroji, giluminė Sąjūdžio istorija. Jau vien tai, kad iki šiol taip ir nepaskelbti Sąjūdžio dokumentai, daug ką sako. Pernelyg „karšti“ įvykiai, dalyvių ambicijos, šaltinių neprieinamumas, pačių istorikų nusistatymas – visa tai turbūt neleidžia atsirasti nuodugnesniems šio laikotarpio tyrinėjimams. Pažymėtina, jog bemaž visi renginiai ir leidiniai, skirti šiai temai – proginiai. O tokiais atvejais priimta kiek „papudruoti“ „jubiliatą“ ar bent jau neminėti nemalonių faktų. Tada dažnai kalbama paviršutinišku giriančiai pataikūnišku tonu, ir tai suprantama. Be to, Atgimimo istorija vis dar nagrinėjama tik kaip politinė istorija, beveik netiriant ekonominės, socialinės, kultūrinės to laikotarpio situacijos. O čia dar laukia šių sričių būklės sovietmečiu tyrimai, be kurių sunku kalbėti ir apie Atgimimą. Visa tai stabdo tyrimus. Tai matėsi ir Mokslų akademijoje 2005 m. kovo 9 d. vykusioje mokslinėje konferencijoje „Kovo 11-oji istorinių tyrimų akiračiuose“. Ją organizavo Lietuvos Respublikos Seimas, Mokslų akademija bei Vilniaus universitetas, kurio atstovai ir sudarė didumą konferencijos pranešėjų.

I. Konferencijos apžvalga

Po sveikinimo žodžių, kuriuos tarė Seimo pirmininko pavaduotojas Česlovas Juršėnas, Lietuvos mokslų akademijos prezidentas akad. Zenonas Rokus Rudzikas bei Vilniaus universiteto rektorius akad. Benediktas Juodka, įžangos žodžiu darbinę konferencijos dalį atidarė Vytautas Landsbergis. Jis pradėjo pastebėjimu, kad Sąjūdžio laikais salė buvusi pilnesnė. Konferencijos pradžioje joje buvo daugiau kaip 100 žmonių, pabaigoje neliko nė pusės tiek. Turbūt tai nerodo didelio žmonių susidomėjimo Sąjūdžio istorija, o gal ir prastą renginio reklamą (nebuvo net Antano Terlecko).

Landsbergis aptarė Kovo 11-osios istoriją ir reikšmę. Jis akcentavo šio įvykio svarbą parodydamas pasaulio reakciją į jį. Ypač svarbi negatyvi Sovietų Sąjungos reakcija. Aišku, galima diskutuoti su teiginiu, jog nepriklausomybės pripažinimą parodo sausio 13-osios agresija, nes savo dalies niekas nemuša – represijos prieš savo piliečius Sovietų Sąjungoje nebuvo toks jau retas reiškinys net ir postaliniais laikais. Užtenka prisiminti jau prasidėjus pertvarkai įvykusias žudynes Tbilisyje. Pranešėjas itin akcentavo SSRS teisinį „neraštingumą“, dėl kurio ji tarsi „pripažino“ Lietuvos nepriklausomybę. 1991 m. sausio 10 d. SSRS ultimatumas Lietuvai, reikalavęs vėl pripažinti SSRS konstitucijos galiojimą, kartu pripažino,

kad tuo metu ji Lietuvai negaliojo. Landsbergio manymu, įvairūs Sovietų Sąjungos teisiniai neapsižiūrėjimai rodė sumaištį jos viduje. Galima ir kitokia šių reiškinių interpretacija: teisė Sovietų Sąjungoje niekada nebuvo svarbi. Bet apie tai – antroje, diskusinėje straipsnio dalyje. Taip jau konferencijos pradžioje iškilo bene pagrindinė konferencijos problema, įvairiais pavidalais pasireiškus ir kituose pranešimuose, – teisės ir realybės santykis.

Iškilo ji ir dr. Nerijaus Šepečio pranešime „Istoriniai valstybingumo atkūrimo pagrindai“. Jame nagrinėta Molotovo–Ribbentropo paktų (toliau – paktai) įtaka Lietuvos nepriklausomybės netekčiai ir atkūrimui. Iš esmės plačiau tos pačios idėjos skelbtos istoriko straipsnyje, išspausdintame „Lietuvos istorijos studijose“¹. Svarbiausios pranešimo tezės: 1. Paktai nebuvo nei teisinė, nei netgi tiesioginė Lietuvos okupacijos priežastis. 2. Jų pasmerkimas neturėjo jokios įtakos Lietuvos nepriklausomybės atkūrimui.

Išskirdamas Atgimimo laikų Sąjūdžio, neakcentavusio paktų ir siekusio ne išgauti nepriklausomybę iš Sovietų Sąjungos, o ją išsikovoti, bei Lietuvos laisvės lygos (toliau – LLL), siekusios panaikinti paktų padarinius, pripažinti niekiniais jų slaptuosius protokolus, nepriklausomybę maniusios išgauti radikaliais reikalavimais, pozicijas, istorikas yra Sąjūdžio pusėje. Anot Šepečio, LLL ir SSRS veikė toje pačioje plotmėje, tik priešingose pozicijose. LLL ir SSRS AT pozicijos sutapo pripažįstant Lietuvos okupacijos teisėtumą (kad ir netiesiogiai) – juk panaikinti galima tik tai, kas buvo. LLL Lietuvos esamo statuso realumo pripažinimo taktikos laikymasis, anot pranešėjo,

buvo parankus Sovietų Sąjungai. Čia skaitytojui gali kilti klausimas: kodėl tada išvaikytas būtent LLL rengtas mitingas, jei jau jos pozicija tokia naudinga sovietinei valdžiai.

Šepetys mato ir istorikų, dabar perėmusių tuometinę LLL poziciją (Vanda Kašauskienė yra pareiškus, kad pakto pasmerkimas parengė teisinius pagrindus nepriklausomybės atkūrimui). Anot pranešėjo, tokia pozicija buvo pavojinga tada, pavojinga ir dabar: jei pripažįstame pakto teisėtumą, kyla aneksijos legalizacijos pavojus – SSRS realizavo ne savo agresiją, o teisinius susitarimus su Vokietija. Todėl Rusija dabar ir akcentuoja pakto svarbą, siūlosi jį panaikinti.

Šį pranešimą komentavęs Landsbergis pritarė Šepečio nuomonei ir papildė, kad SSRS AT priėmė tokį nutarimą dėl pakto, kokio valdžiai reikėjo.

Dr. Antanas Kulakauskas pranešime „Kovo 11-oji kaip dviejų Lietuvos istorijos epochų riba“² teigė, kad ši data vienintelė iš Lietuvos istorijos yra reikšminga pasauliniu mastu. 1990–1991 m. Lietuva buvo svarbi ir aktyvi tarptautinės sistemos pokyčių dalyvė, o 1918 metais – tik pasinaudota palankia tarptautine padėtimi. Sąjūdžio politika buvo aktyvi, racionali ir optimali, kitaip nei pasyvios LKP, laukusios malonės iš centro. Kartu Kulakauskas teigė, kad tarptautinėje politikoje Lietuvai pavyko rasti optimalią liniją, o vidaus politikoje – ne, todėl nelikviduoti sovietmečio padariniai. Istorikas citavo Vinčą Rastenį, iševijoję rašiusį, jog po trisdešimties metų santuokos kai kurių padarinių likviduoti neįmanoma. Šios nesėkmės priežasčių istorikas detaliau nenagrinėjo. Galima kelti prielaidą, jog būtent sąjūdinė istorijos ir teisėtumo vizija, apie kurią kalbėta

¹ Šepetys N. Slaptieji 1939 metų SSRS–Vokietijos susitarimai ir Lietuvos nepriklausomybės (ne)atkūrimo vizijos bei keliai (1988–1990) // Lietuvos istorijos studijos. 2003, t. 11, p. 47–49.

² Paskelbtas: Kulakauskas A. 1990 m. Kovo 11-oji – lemtinga istorijos data // Kultūros barai. 2005, Nr. 3, p. 2–3.

Šepečio pranešime, ir nulėmė šią nesėkmę. Bet apie tai vėlgi antroje šio rašinio dalyje.

Klausantis A. Kulakausko pranešimo ramybės nedavė dar vienas klausimas. Labai dažnai yra teigiama, jog Kovo 11-osios nebūtų be Vasario 16-osios. Tačiau kai matai kaimynę Baltarusiją, kuriai nepriklausomybė 1991 m. tarsi iš dangaus nukrito (ką jau kalbėti apie Vidurinės Azijos respublikas), norisi tuo ir paabejoti. Yrant Sovietų Sąjungai, nepriklausomybę gavo ir nelabai jos siekusios tautos. Tai gal ir Lietuva būtų ją (at)gavusi. Kitas klausimas, kad be Lietuvos pastangų Sovietų Sąjunga gal nebūtų sugriuvusi. Lietuvos indėlis į šį procesą kol kas nėra gerai iširtas.

Šį klausimą nagrinėjo dr. Algirdas Jakubčionis, pranešime „Lietuvos nepriklausomybės postūmis sovietinei erdvei“ susiejęs Lietuva ir Sovietų Sąjungoje vykusius procesus. Be pačioje SSRS kilusio demokratizacijos siekio, sukkelto vidinės krizės, Lietuva negalėjo būti laisva. Kartu ji prisidėjo prie sovietinės sistemos irimo. 1987 m. mitingas prie Mickevičiaus paminklo stimuliuojo sistemos raidą – pačioje Rusijoje pradėta reikalauti panaikinti baltąsias istorijos dėmes. Pabaltijo nacionalizmas prisidėjo prie įvairių etninių grupių tautinės savimovės brendimo. Ekonominio Pabaltijo savarankiškumo koncepcija, į kurią labai neigiamai žiūrėjo rusai, grėsė Lietuvos nepriklausomybės idėjai. Jei ji būtų įgyvendinta Atgimimo pradžioje ir lietuviai būtų gyvenę geriau nei Sovietų Sąjungoje, galbūt nebebūtų siekta nepriklausomybės, būtų užtekę suvereniteto sovietinėje konfederacijoje. Su šia prielaida galima ir nesutikti: Sąjūdis iškovojo ne vieną pergalę, bet tai nesustabdėdavo tolesnių pokyčių troškimo – žmonių lūkesčiai buvo pernelyg dideli. Bent taip atrodo, nes tyrimų šiuo klausimu nėra.

Anot Jakubčionio, Lietuva daug kur pralaužė ledus: iškovojo teisę siekti suvereniteto, teisę kompartijoms atsiskirti nuo TSKP, po Ko-

vo 11-osios sukurtas išėjimo iš SSRS įstatymas, o pats Aktas stiprino išcentrines Sąjungos jėgas, Lietuvai atsiskyrus sovietinė sistema pasimetė. Lietuvos ryšiai su demokratinėmis SSRS jėgomis, ypač sutartis su Rusija, taip pat suvaidino labai svarbų vaidmenį. Svarbi ir lietuvių deputatų veikla SSRS Liaudies deputatų taryboje, davusi pilietiškumo pamokų savo kolegoms. Net ir paktų paskelbimas niekiniais (anot Šepečio, turėjęs pasitarnauti sovietinei valdžiai) keitė SSRS piliečių sąmonę: neteisėtumo padarinius reikia naikinti.

Dr. Algimanto Jankausko pranešimas „Lietuvos demokratizacijos proceso tyrinėjimai“, kuriame šalia istoriografinio tyrimų aptarimo iškeltos ir aktualios pereinamojo laikotarpio visuomenės raidos problemos, nors ir nebuvo baigiamasis, parodė tikrąjį Akto įtaką (pranešėjas jo beveik neminėjo). Siekis sukurti nepriklausomą, demokratinę Lietuvos Respubliką iki galo, anot pranešėjo, dar nėra įgyvendintas. Nors pereinamasis į demokratiją laikotarpis jau įveiktas, iki daugmaž realiai egzistuojančios demokratijos dar toli. Ši Jankausko išvada visiškai nepanaši į dabartiniame Lietuvos politiniame diskurse vyraujančią džiaugsmingą galutinės Lietuvoje demokratizacijos ir sueuropėjimo vaizdą. Anot pranešėjo, Lietuvoje dabar vyrauja procedūrinė, o ne vertybiškai įtvirtinta demokratija. Vadinas, daugumai žmonių jinai dar nėra tapusi savarankiška vertybe. Nesenas prezidento skandalas tik parodė, kad procedūrinė demokratija pas mus pakankamai stipri. Tačiau žmonių dalyvavimo demokratijoje lygis žemas, net palyginti su Vidurio Rytų Europos šalimis, be to, demokratijos daugelis nelaiko vertybe. Taigi ir Kovo 11-osios idealai gerokai primiršti.

Dr. Arvydas Anušauskas pranešime „Kovo 11-oji ir okupacinės kariuomenės problema“ aptarė sovietų kariuomenės padėtį Lietuvoje ir Sąjūdžio pozicijas jos atžvilgiu kaitą.

Sovietų kariuomenė Lietuvai kėlė ekologinių problemų, naudojo vietinius išteklius. LKP siekė, kad kariuomenė paisytų Lietuvos ūkinių interesų. 1989 m. iš dalies apribotos karių privilegijos: lengvatos taikomos tik nuolat Lietuvoje gyvenantiems kariams, tik jiems leista dalyvauti rinkimuose. Sąjūdis iš pradžių reikalavo tik reformų (svarbiausia – kad lietuviai tarnautų Lietuvos teritorijoje), apie kariuomenės išvedimą 1989 m. kalbėjo tik LLL. O 1990 m. Sąjūdis pradėjo traktuoti sovietų kariuomenę kaip užsienio, ją ignoruoti. Ši problema neišspręsta iki pat 1991 m. rudens.

Vilniaus universiteto doktorantas Ramojus Kraujelis, dirbantis Lietuvos archyvų sistemoje, aptarė naujosios istorijos tyrimo galimybes Lietuvos archyvuose. Apžvelgė teigiamas naujojo archyvų įstatymo ypatybes, išaiškino, jog tyrinėjimo tikslais galima naudoti ir riboto naudojimo dokumentus, tik reikia atlikti įstatymų numatytus formalumus.

Remdamasis išeivijos spauda, dr. Juozas Skirius („Išeivijos požiūriai į Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo Aktą“), remdamasis daugiausia išeivijos spaudos žinutėmis, aptariančiomis Vasario 16-osios minėjimus lietuvių bendruomenėse 1990 m., svarstė, ar tuomet tautiečiai numatė, kad greitai bus atkurta nepriklausomybė. Išvada: tokios greitos įvykių raidos niekas nesitikėjo. Kalbėta apie dvejų metų terminą. Drąsesnė prognozė – viena kita. Skirius spėja, kad Sadūnaitės pasisakymas, jog Lietuva bus laisva 1990 m. vasarą, galėjo turėti įtakos tokiam santūrumui. Tikslesnės buvo tų asmenų, kurie turėjo ryšių su sąjūdininkais ar diplomatais, prognozės.

Dr. Audrius Abromaitis aptarė atkūrusios nepriklausomybę Lietuvos vaizdavimą Lenkijos tyrinėtojų darbuose. Diduma darbų yra apžvalginio pobūdžio. Šaltinių bazė nedidelė, nes dauguma rašančiųjų nemoka lietuvių kalbos. Žymiausi tyrinėtojai – Grzegorzblaszczykas

ir Piotras Łossowski, visi kiti dažniausiai remiasi šių istorikų darbais. Lenkų tyrinėtojai parodo Lietuvoje vykusių procesų įtaką Lenkijai. Jiems labai rūpi Katalikų Bažnyčios (ypač lenkakalbių tikinčiųjų) padėtis. Kai kurie tyrinėtojai teigia, kad lenkų tikinčiųjų, kaip visos lenkų mažumos, padėtis nuo sovietmečio iki šiol nelabai tepasikeitė. Įdomu, jog LKP nacionalizmas, tam tikra rezistencija būdingi nuo pat 1940 m. Lietuvoje ši tema pernelyg politizuota, tad gal žvilgsnis iš toliau – objektyvesnis?

Įdomus Abromaičio pastebėjimas, jog vyresnieji lenkų tyrinėtojai apie padėtį Lietuvoje kalba objektyviau, vengia kraštutinumų, kitaip nei jaunesnės kartos istorikai, kurie nesistengia suprasti lietuvių pozicijos. Galima spėti, jog taip pasireiškė prievartinės sovietinės „tautų draugystės“ ugdymo vaisiai. Tos prievartos nepatyrę jaunieji tarsi grįžta į tarpukarinio nacionalizmo būseną, prisimena senas ir naujas skriaudas.

Konferenciją užbaigė prof. Antanas Tyla apibendrinamuoju pranešimu „Kovo 11-osios Akto reikšmė“. Jame dar kartą aptarta Akto reikšmė tuomet ir dabar, tarptautinė įtaka bei padariniai. Jis buvo svarbus visai Vidurio Rytų Europai. Tai slenkstis, už kurio prasidėjo atsiskyrimų banga. Kalbėdamas apie Akto sukurtą dabartį Tyla, kaip ir Kulakauskas bei Jankauskas, matė daug jos trūkumų: žmonėms svarbiausios tapo materialinės gėrybės, nustūmusios į šalį tuometines laisvės vertybes.

Istorikas palietė ir tolesnių Kovo 11-osios tyrimų perspektyvas. Būtina nustatyti Akto reikšmę (Lietuvai ir užsieniui) ir ištirti, kaip jis buvo kuriamas. Juk tai kolektyvinis kelių sąjūdininkų grupių darbas. Kaip istorikui Tylai apmaudą kelia svarbiausių to laikotarpio archyvinių dokumentų išblaškymas po asmeninius archyvus.

Pasibaigus oficialiajai konferencijai, atsiliepdami į Tylos kvietimą, įvairias Kovo 11-osios

istorijos detales tikslino sąjūdininkai signatarai. Daugiausia kalbėta apie Akto ruošimo peripetijas. Apie jas plačiau pasakojo Egidijus Klumbys, Vytenis Andriukaitis. Priekaištauta istorikams, kurie niekaip neprisiruošia surinkti signatarų atsiminimų. Kažin, ar Jakubčionio bandymai atsišaudyti, jog signatarai patys rankas turi, rašyti moka, juos įtikino. Istorikų vis dar laukia labai daug darbo, ir ne tik tiriant temą, bet ir renkant šaltinius, kurių archyvuose tikrai nėra labai daug. Kalbėjusio Romualdo Batūros teigimu, net įvairių Sąjūdžio grupių leisti laikraščiai bibliotekose ne tik kad nebuvo renkami, bet ir įtraukiami į bibliografijas. Andriukaitis prisipažino savo asmeniniame archyve turįs įvairių aptariamojo laikotarpio dokumentų bei jų kopijų ir kvietė istorikus į jį kreiptis, jei ko reikės. Jei signatarai taip jau nenori paleisti archyvų iš savo rankų, tai galėtų bent jau dokumentų aprašus paskelbti, kad istorikams nereikėtų per visus juos eiti ieškant kokio dokumentėlio. Jei rimčiau, matyt, taip jau lemta, kad lūžinių laikotarpių archyvinė medžiaga išlieka prasčiausiai – yra per daug norinčių pasilaikyti sau „istorinius kozirius“.

II. Poleminės mintys

Jau minėtame baigiamajame pranešime Tyla pabrėžė paktų reikšmę kartu tarsi prieštaraudamas Šepečiuui. Taip dar kartą priminta konferencijos intriga, stipriausiai pasireiškusi Šepečio pranešime. Nors Tyla tiesiogiai su Šepečiu nepolemizavo, dėl to intriga neišsivystė, tačiau klausimas liko.

Tiek nagrinėjant paktus, tiek nepriklausomybės atkūrimą, dažnai linkstama akcentuoti juridinę dalyko pusę. Pirminiame tyrimų etape būtina ją išnagrinėti, bet kažin ar verta suabsoliutinti. Tiesa, kad teisinėje praktikoje iš neteisės teisė neatsiranda. Vis dėlto dažnokai (ne)teisėtumas realybei jokios įtakos neturi:

tuos penkiasdešimt metų mūsų gyvenimas juridiskai lyg ir neteisėtas, bet nuo to sovietinė realybė nė kiek nepasikeitė ir daugiau laisvės neatsirado.

Kai taip akcentuojamas teisėtumas, gali kilti klausimas: kokią reikšmę realiam Lietuvos nepriklausomybės atkūrimui turėjo tai, jog Kovo 11-osios aktai buvo tokie teisiškai preciziški. Ir ar iš viso turėjo nors kokią reikšmę? Galima iškelti prielaidą, jog jei Sovietų Sąjunga būtų turėjusi pakankamai jėgų ir nuslopinusi Lietuvos siekį 1990 m., mūsų teisumas ir teisėtumas, deja, nebūtų niekuo padėję. Kaip nepadėjo 1939-aisiais, 1940-aisiais, 1944-aisiais... Sovietų Sąjunga buvo pripratusi veikti neteisėmis priemonėmis, todėl teisiškai nusiteikusiam Landsbergiui ir atrodo juokingi teisiniai kazusai, kuriais iš esmės pripažįstamas Lietuvos savarankiškumas. Bet Sovietų Sąjungai teisė niekada nieko nereikšė, todėl į ją ir nekreipta per daug dėmesio – šioje šalyje visada galiojo stipriojo teisė. Todėl sovietai ir darydavo didžiausias nuolaidas, pasirašydavo nepalankiausias sutartis jei tik reikalas prispausdavo – manyta (dažnai visai pagrįstai), jog kai ateis laikas, bus įgyta pakankamai jėgos, sutartis bus galima sulaužyti, teisėtos jos ar ne. Anot teisininkų, tai rodo teisės neišsivystymą: kuo teisė primityvesnė, tuo didesnė neteisėtų aktų reikšmė. Nieko stebėtina – nuolat viešpataujant neteisei, teisė nesivysto. O tai reiškia ir tam tikrą mąstymo būdą.

Tokio sovietinio mąstymo pavyzdį konferencijoje pateikė Landsbergis. Michailas Gorbačiovas yra 1990 m. Lietuvos derybininkams sakęs žinąs, kad jie norėtų moratoriumo, tačiau bijo lietuvių, jog šie nesupras, ir siūlėsi padėti sugalvoti išeitį iš šios padėties (t. y. kaip apgauti tautiečius). Anot Landsbergio, tai rodė kalbėjimą skirtingomis moralinėmis kalbomis. Pataisyčiau – sovietai kalbėjo nemoralia naudos, praktinio intereso kalba, kuri revoliu-

cinio įkarščio laikais buvo pridengiama „naujosios darbininkų klasės moralės“ eufemizmu.

Toks mąstymas Rusijoje išliko ir dabar. Joje mėginama žaisti paktų (ir okupacijos) legalumo korta. „Nematomas“ Kovo 11-osios teisėtumas, puikus teisinis parengimas, kaip ir paktų neteisėtumas. „Randama“ tokių faktų, kokių reikia. Todėl, mano manymu, teisėtumo akcentavimas jiems tiesiog nesuprantamas (nes nenaudingas) – jie iki šiol kalba kita kalba. Šį faktą reikėtų suvokti ir turėti mažiau vilčių įtikinti Rusiją teisiniais argumentais.

Labai norintiems remtis tik teisiniais argumentais, būtų galima priminti ir teisiškai ne iki galo aiškų Vilniaus krašto klausimą. Juk mes Vilnių gavome tik dėl neteisėtų SSRS veiksmy (smūgio kovojančiai Lenkijai į nugarą), Lietuvos sutartis su SSRS vėlgi nepernelyg teisėta (visi noriai piktinasi įgulomis, bet kartu džiaugiasi Vilniaus atgavimu). Puiki proga baltarusiams pareikšti pretenzijas. Kalbant rimčiau, mums pasisekė, kad Lenkija yra tokia, kokia yra dabar. Nors kartais lietuviams reikėtų prisiminti, kad Vilnių gavo dėl ne visai švarių (gerai, kad ne savo) veiksmy.

Kalbant apie paktų santykį su Lietuvos okupacija, galima be galo aiškintis, kokia buvo pagrindinė Lietuvos okupacijos priežastis ar kokių įvykių grandinė ją lėmė. Patys paktai, žinoma, nėra tiesioginė jos priežastis, nors ir lėmė Lietuvos likimą. Tiesiog jie kaip simbolis viską paaikškina paprastai, vienu sakiniu, todėl puikiai tinka okupacijos priežasties vaidmeniui masinėje sąmonėje atlikti, tai puikiai ir daro iki šiol. Todėl nieko keista, jog LLL ir rėmėsi pačia paprasčiausia nuomone.

Šepečio teigimu, tokia nuostata surišo taip maniusiems žmonėms rankas: tik pasmerkus paktus galima tikėtis gauti nepriklausomybę iš SSRS, todėl ši nuostata buvo naudinga sovietinei valdžiai (tik ji to kažkodėl nepastebėjo ir siekė atriboti paktus nuo okupacijos). Tiesmu-

kas LLL ir SSRS plotmiųulyginimas konferencijoje neatrodo labai korektiškais. Tuo labiau, kad minėtame Šepečio straipsnyje, kitaip nei pranešime, parodyta Sąjūdžio evoliucija: galutinai paktų ir Lietuvos okupacijos klausimus Sąjūdis atskyrė 1989 m. vasarą, kai paaikšėjo, jog SSRS AT juos pasmerks, t. y. taktiniais sumetimais, iki tol jo nuomonė dažnai sutapdavo su LLL. O Šepečio vizijoje LLL pozicija sutapatinama su jau minėta Kašauskienės nuomone. Tačiau tokiai nuomonei pagrįsti trūksta LLL pozicijos tyrimo. Šepetys gali būti neteisis įvardydamas LLL požiūrį į paktų ir okupacijos santykį. LLL programoje (1988 m. liepos 3 d.) nėra įrašyta reikalavimo pasmerkti paktus, kad būtų galima (at)gauti nepriklausomybę, nors reikalaujama išvesti sovietinę kariuomenę³.

Šepetys mano, kad LLL laikėsi esamo sovietinės Lietuvos statuso realumo pozicijos, o tai buvo paranku Maskvai. Manau, jog tokia nuomonė nulemta skirtingų istoriko ir LLL požiūrio taškų. Šepetys žiūri iš juridinės pusės ir kalba apie paktų bei Lietuvos statuso neteisėtumą. O LLL kalbėjo apie realiai egzistavusius dalykus ir paktų padarinių (statuso) realumą. Beje, pažymėtina, jog ir LLL tiesiogiai nepripažino paktų teisėtumo. „45 pabaltijiečių memorandume“ 1979 m. teigta: „Molotovo–Ribbentropo paktas, matyt (pabr. Mano – V. K.), iki šiol tebeturi juridinę galią“⁴, nes jo padariniai iki šiol neanuliuoti. Tai visiškai logiška išvada manant, kad nepriklausomybės netekta dėl sovietų–nacių susitarimų. Be to, paktų akcentavimas galėjo būti ir taktinis žingsnis – reikėjo parodyti pasauliui sovietų ir nacių santvarkų panašumą, abiejų nusikaltėliškumą. O

³ Lietuvos laisvės lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės. Vilnius, 2004, p. 196–199.

⁴ Anušauskas A., Burauskaitė B. Baltijos laisvė – Europos atsakomybė. Vilnius, 2002, p. 45.

tam paktai labai tiko. Išliko tas pabrėžimas ir Atgimimo metais.

Tačiau paktų (ne)teisėtumo klausimas apima tik dalį teisės ir realybės santykio problemos. Žvelgiant plačiau, kyla klausimas: ar sovietinė Lietuva su savo statusu buvo nereali tuos penkiasdešimt metų. Taip, ta realybė buvo neteisėta, bet ji buvo, o poveikis jaučiamas iki šiol. Tą pripažįsta ir teisininkai, tą teko pripažinti ir sąjūdininkams, nepriklausomybę skelbusiems okupacinėje marionetinėje institucijoje ir Kovo 11-ąją turėjusiems sustabdyti LSSR ir SSRS konstitucijų bei dalies (ne visų!) įstatymų galiojimą Lietuvoje. Taip teisiškai pripažintas ligtolinis jų galiojimas. Jei jau laikytis neteisėtumo iki galo, tai reikėtų manyti, jog jie negaliojo, tada ir veikimo nėra ko stabdyti. Šiuo atveju sveikas teisinis protas nugalėjo.

Tačiau pats mąstymo būdas, jog sovietinė Lietuva tarsi neegzistavo, tik stiprėjo. Nuo visiškai suprantamo juridinio LSSR teisėtumo ir egzistavimo neigimo pereita prie pačios sovietinės Lietuvos neigimo. Apie tai yra rašęs Gintaras Beresnevičius: „Kolaborantų yra ir kairėje, ir dešinėje, tad visuotinai nutarta, kad iki Sąjūdžio nebuvo nieko.“⁵ Toks sovietmečio išbraukimas sąmonėje reiškė, jog atkuriant Lietuvą (jau pats atkūrimo terminas dviprasmiškas – atkuriami tai, ko tuomet nebuvo, ir būtent taip, kaip buvo tada, kada buvo, dargi nepaisant to, kas tuomet buvo – atleiskite už savaime išėjusį kalambūrą) praktiškai elgtasi taip, tarsi sovietmetis nebūtų egzistavęs, o jo paliktus ženklus stengtasi kuo greičiau panaikinti. Tarsi užmirštant sovietmečiu įvykusius radikalius visuomeninių santykių pokyčius, kuriuos lėmė griauančiai ir keičianti SSRS socialinė-ekonominė politika. Tačiau jų nepaisant

tarsi norėta gražinti viską į tarpukario būseną, kas galbūt ne mažiau utopiška nei sukurti komunizmą. Taip pasielgta gražinant sovietinės valdžios atimtą nuosavybę gyventojams. Teisiškai, teoriškai labai gražiai atrodantis projektas praktiškai supriešino visuomenę. Maža to, sprendžiant sovietmečiu kilusias socialines įtampas (su kuriomis, kaip turto atėmimu, jau buvo susigyventa) sukurta naujų (pvz., nuosavybę atgavusių bei ją sovietmečiu naudojusių bei remontavusių dažnai antagonistiniai santykiai). Kartu visuomenė tarsi netyčia susiskirstė į kažką (at)gavusių ir nieko negavusių, užtat kažką praradusių (kad ir socialinio saugumo jausmą). Daugelis tų, kurie negavo nieko, buvo Sąjūdžio rėmėjai, tačiau tokie padariniai nesunkiai leido juos prisitraukti kitoms, nomenklatūrinėms jėgoms.

Galbūt į Kulakausko iškeltą klausimą, kodėl tarptautinėje politikoje pavykus rasti optimalią politinę liniją, to nepavyko padaryti vidaus politikoje, atsakytų paradoksas: dėl to, dėl ko pavyko tarptautinė politika – teisės ir teisėtumo principų laikymasis atkuriant tarpukarinę Lietuvą. „Istorija čia pati pasipriešino restauracijai.“⁶ Ar tik ne požiūris į sovietinę praeitį lėmė atsikuriančios Lietuvos socialinę, ekonominę politiką, kuri savo ruožtu grindė tolesnės Lietuvos raidos kelią.

Pažymėtinas dar vienas dalykas. Žmonių akyse Landsbergis, norėjo jis to ar ne, tapo nepriklausomybės įsikūnijimu. Tai, beje, liudija apie jo galutinę, nors ir savotišką, pergalę prieš savo amžinąjį oponentą Algirdą Brazauską. Būtent todėl Landsbergio asmuo sukelia tokias karštas aistras. Kalbama apie patologišką neapykantą ar beribę meilę jam. Tačiau šiuose jausmuose aš žiūrėčiau ir žmonių požiūrį į ne-

⁵ Beresnevičius G. Dešimtmečio mitologija // Šiaurės Atėnai. 2002, sausio 5, Nr. 1, p. 4.

⁶ Ten pat, p. 9.

priklausomą Lietuvą. Todėl nuolatiniai itin žemi šio politiko reitingai nieko džiugaus nerodo. Šalia asmeninių savybių prie atstūmimo galėjo prisidėti ir pats sovietmečio išbraukimas. Juk su juo išbrauktas ištisas daugumos žmonių gyvenimas, jo tarsi neliko. Jei sovietmetis – tik kovos ir kančios, o su daugumos žmonių realia patirtimi tai turėjo mažai ką bendra, vadinasi, kitokia patirtis nieko verta. Todėl dabar pasiklausius ir atrodo, jog Sibire buvo be maž visa tauta, nors taip toli gražu nebuvo – žmonės stengiasi savo gyvenimą įprasinti pagal nusistovėjusius kanonus, o šie yra kova ir kančia. Toks moralinio pasitenkinimo nebuvimas nepriklausomybės mylėti nepadeda.

Sovietmetis brauktas ne tik iš socialinio bei ekonominio gyvenimo, bet ir iš istorijos, siekiant įstatymais (kuo ne to paties sovietmečio įtakos pavyzdys) įtvirtinti savą istorijos viziją. Aukščiausiosios Tarybos pervadinimas Atkuriamuoju Seimu atgaline data, turintis rodyti tęstinumą, ryšį su tarpukariu, kelia mintis, jog to ryšio kaip tik ir trūksta (visiška restitucija „po daugiau nei penkiasdešimties metų okupacijos yra labiau teisinė fikcija negu realus pasirikimas“⁷), o tą stoką stengiamasi trūks plyš kompensuoti kad ir tokiais dirbtiniais, iš viršaus nuleistais ryšiais. Partizanų 1949 m. vasario 16 d. Akto pripažinimas konstituciniu, garsiai nuskambėjęs bandymas tai padaryti su Birželio sukilimo nepriklausomybės atkūrimo deklaracija – taip pat savo istorijos versijos įtvirtinimas įstatymais. Į šią besipriešinančios Lietuvos viziją kažkodėl netilpo disidentai ir po grindininkai – publicistiškai kalbant apie pasipriešinimą, dažniausiai minimi Birželio sukilimas, partizanai ir... Sąjūdis. Apie disidentus

kalba (spėjo juos netgi „pasisavinti“) Landsbergio oponentai ekskomunistai, nors tai ir paradoksas, dar vienas iš daugelio.

Bet kaip ir visos „valdiškos“ vizijos, ji ne itin atitinka realybę, jos dalys tarpusavyje netgi nelabai dera. Partizanai visiškai nenorėjo atkurti smetoninės Lietuvos ir labai abejojo, ar būtų taip beatodairiškai gražinę sovietų nacionalizuotą turtą. Socialinės lygybės siekis ir tiesiog pyktis ant smetoninės politikos, neleidusios bent vidutiniškai gyventi nemažai daliai žmonių ir tuo pastūmėjusios nemažą dalį vargšų į sovietinio režimo glėbį, buvo tikrai didelės. Labai iškalbingas faktas, jog tame pačiame 1949 m. vasario 16 d. Akte jie skelbė atkuriantys ne 1938 m., o 1922 m. konstituciją, o tai nėra teisiškai išmintinga. Jau vien dėl to šis dokumentas netelpa į valdišką viziją ir ardo teisinę harmoniją. Bet sovietmetis išmokė pritempti...

Tuo pat metu visas kuriamas idealus vaizdas kirtosi su realybe, kur sovietinis paveldas įsigėręs itin giliai. Kartais netgi atrodo, jog besirūpinant praeities taisymu, užmiršta pati (po)sovietinė realybė, dėl to puikiai jautėsi nomenklatūrininkai.

Taip bemintydamas natūraliai peržengiau Kovo 11-osios ribas. Manau, jog tai neišvengiama – epochinė data savaime turi daug praeities ir kartu visą potencialią ateitį. Tuo ji ir išskirtinė.

Turbūt nė nereikia sakyti, jog visos čia pateiktos mano mintys nepretenduoja į galutinius atsakymus. Tai konferencijoje išgirstų pranešimų sukelti klausimai ir bandymai į juos atsakyti. Tikiuosi, ne vieninteliai.

Valdemaras Klumbys

⁷ Žalimas D. Lietuvos Respublikos atkūrimas. Pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę. Vilnius, 1997, p. 94.